

Z NOWOŚCI WYDAWNICZYCH

Lilla Moroz-Grzelak

lilamor@poczta.onet.pl

<http://dx.doi.org/10.18778/2544-1795.01.14>

SZTUKA W SŁUŻBIE PROPAGANDY

Magdalena Bogusławska, *Obraz władzy we władzy obrazu. Artystyczne konceptualizacje wizerunku Josipa Broza Tity*, Wydawnictwo LIBRON, Kraków 2016, fot., ss. 462.

Monografia Magdaleny Bogusławskiej, poświęcona zjawisku kreowania wizerunku Josipa Broza Tity władającego prawie 50 lat zróżnicowanym etnicznie i kulturowo państwem jugosłowiańskim, jest pierwszą naukową pracą ujmującym temat mechanizmów propagandy władzy wykorzystującej sztuki plastyczne w nieistniejącym już kraju. Autorka prowadząc szczegółowe badania wyszła poza paradygmat filologicznego badania kultur krajów określanych mianem słowiańskich. W sposób dogłębny pochyliła się nad zjawiskiem „titoizmu” i kreacji mitu przywódcy w jego otoczenie społecznej, socjologicznej, historycznej i jugoslawistycznej. Z powodzeniem uchwyciła zasady prowadzenia skutecznej propagandy państwowej, która poprzez stworzony mit – Tity integratora – umożliwiła przez lata realizację idei braterstwa i jedności.

Badaczka przedstawiła mechanizm tworzenia kultu jednostki, zauważając, iż przejmował on dynastyczny model władzy nad narodem jako wartością wyobrażoną. Prowadziło to do wykreowania Tity na sakralne centrum wartości. Podział pracy na trzy części – *Obecność obrazu*, *Dyktatura obrazu*, *Pamięć obrazu* – pozwolił jej na ukazanie całego procesu fabrykowania motywowanego politycznie i historycznie kultu oraz jego losów po śmierci przywódcy.

Badaczka prezentując i dokonując interpretacji wydarzeń związanych z wykorzystaniem obrazu Tity w tworzonym obrazie władzy dokonała analizy zjawisk artystycznych prowadzących do budowania jego kultu. Przeanalizowała proces tworzenia z postaci przywódcy niepodważalnego autorytetu, wskazując, w jaki sposób posiłkowano się przy tym politycznym wymiarem sztuki. W perspektywie kulturowej ujęła chronotop zależności tego, co artystyczne z siecią powiązań i uwarunkowań politycznych. Pozwoliło jej to odwzorować topografię symboliki socjalistycznej Jugosławii, kiedy kult przywódcy, przy jego postępującej deifikacji, zyskiwał stopniowo swoistą rangę kultu religijnego, sytuującego Tity w pozycji demiurga pokoju. Spektakl władzy przekładał się bowiem i włączał we wszystkie dziedziny otoczenia człowieka. Zaznaczył swój ślad także w onomastyce, kiedy toponimiczna ideologizacja przyniosła nazwy geograficzne zawierające derywat od nazwiska marszałka początkując zjawisko formowania kultu przywódcy państwa. Niebagatelną rolę w tym procesie odegrał sposób artystycznego przedstawiania Tity w malarstwie, grafice, rzeźbie, fotografii, a także w sztuce ludowej i w kinie okresu trwania Jugosławii. Gromadząc obszerny materiał badaczka przeanalizowała zachodzące zmiany ewolucyjne w obrazie przywódcy, zwracając uwagę, że to sami

artyści stawali w służbie propagandy władzy a ich sztuka odpowiadała na społeczne potrzeby hierarchizacji i mechanizmy tworzenia autorytetu.

Autorka, na bazie poczynionych analiz badawczych, dostrzegła, iż kreacji silnej państwowości służyło portretowanie Tity w mundurach, gdyż to fetysz munduru i odnaczeń stawał się znakiem społecznego prestiżu i zewnętrznym atrybutem siły. Wychwyciła przy tym zmiany wcielen władcy na malowanych portretach – od partyzanta do męża stanu. Budowa autorytetu sprawującego władzę czyniła Titę podstawowym tematem portretowych przedstawień korzystając z wpływow praktyki sowieckiej i socrealizmu. Początkowo, do 28 VI 1948, kiedy nastąpiło zerwanie z polityką Stalina, Tito ukazywany był na zasadzie prostej alegorii zgodnie z radzieckim wzorcem zwykle obok Stalina, Engelsa i Lenina. Odnosząc się do sztuki przedstawieniowej, badaczka prześledziła postępujące zmiany w propagandzie, kiedy zjawisko komunistycznej idolatrii ustępowało kreacji mitu Tity od partyzanta do jednoczyciela, a mundur marszałka jako jego nieodłączny atrybut, stawał się metonimią aparatu państwa. Wskazując na kreację wielkości przywódcy, autorka odniosła się do tradycji kultury władzy na Bałkanach, dostrzegając źródła sakralizacji władzy titowskiej w tradycji carskiej Rosji oraz w rządach Habsburgów. W takim kontekście kreowany obraz Tity stawał się politycznie zaanektowanym sacrum, tworząc swoistą odmianę fenomenu religii politycznej – ikonocentryczności – kiedy obraz władcy odpowiadać miał komunistycznej teologii. Zwyczaje i praktyki społeczne związane z wizerunkami – religijna zasada uobecnienia „titofania” (epifania) – stawały się projekcją wzorca religijnego na gruncie komunistycznego rytuału biurokratycznego. Nieustająca personalizacja idei władcy i federacji została przemieniona w idolatrię. Obok dzieł uznanych artystów tego okresu nie miało znaczenie odegrało w tym procesie promowane przez władze malarstwo amatorów, którego stawało się odzwierciedleniem głosu ludu. W ten sposób Tito unieśmiertelniony przez mit miał trwać nie tylko na portretach, ale także na pejzażu malarskim stając jego nieodłącznym komponentem – wzmacniał przez to „teologię władzy”. Z czasem do procesu propagandy jego żołnierskich czynów i osiągnięć politycznych realizowanych przez sztuki plastyczne okresu Jugosławii włączyły się media z szeroko upowszechnionym kinem jugosłowiańskim. Autorka dokonując analizy sztuk plastycznych w służbie propagandy, która czyniła swym bohaterem Titę, dokonała też analizy zjawiska indoktrynacji poprzez kino. Odegrało ono niebagatelną rolę w agitacji na rzecz idei braterstwa i jedności państwa rządzonego przez Titę, a sam przywódca dzięki filmom z lat. 60. i 70. stał się idolem popkultury. Filmy odwołujące się do tradycji walk partyzanckich posłużyły kreacji zideologizowanej wizji świata sterowanej logiką mitu, funkcjonującego w obrębie wspólnoty i przez nią wyznawanego. Amerykanizacja kina przez angażowanie aktorów hollywoodzkich, z Richardem Burtonem na czele, w jugosłowiańskich filmach partyzanckich służyła nie tylko powielaniu tego mitu, ale zdaniem badaczki, odegrała niebagatelną rolę w procesie ciągłego uprawomocniania władzy także wśród młodszej generacji wyznawców titizmu. Dzięki wykorzystaniu kina tego okresu Tito został więc niemal wyniesiony na ołtarze ojczyzny. Medialna kreacja jego wizerunku oraz przedstawienia figuratywne, lokujące go w mitycznej bezczasowości spełniała tu swą znaczącą rolę. Postać marszałka w obrazie przedstawiana była ponad czasem, a on nie przestając być obiektem kultu politycznego, stawał się dodatkowo herosem popkultury. Takie unowocześnianie jego wizerunku służyło integracji i zakorzenianiu wspólnoty w przeszłości ukazując ponadczasowość autorytetu i wzmacniając sensotwórczą obecność mitu.

Autorka zauważyła, iż potwierdzaniu istniejącego porządku reprezentowanego przez Titę, wzorem niegdysiejszych praktyk Franciszka Józefa, Aleksandra Karadorđevia czy bułgarskiego cara Borysa, służyły „gospodarskie objazdy” specjalnym pociągami po całej Jugosławii (plavi voz). Zarówno wizyty, jak i rytuał corocznych obchodów święta Dnia Młodości 25 maja, powiązanego z dniem urodzin marszałka, budowały wizerunek Tity jako sprawnego gospodarza i ojca narodu. Unaoczniały też i ugruntowywały jego charyzmę. W atmosferze święta pozwalały przewyciężyć dystans i obecność władzy niezbędne na co dzień do legitymizacji i podtrzymania hierarchicznego układu zależności. Celebracjom 25 maja każdego roku oraz gospodarskim wizytom, które sprzyjały konsolidacji rozległego policentrycznego, wieloetnicznego, podzielonego administracyjnie terytorium, ułatwiając jego nadzór, towarzyszył zwykle rytuał obdarowywania jubilata rękodzielami – malowidłami, kilmami, czy makatkami. Stanowiło to dowód pomyślnie przeprowadzonej indoktrynacji.

Magdalena Bogusławska zauważyła także znaczenie stroju w kreowaniu wizerunku przywódcy. Prześledziła więc także styl ubiorów marszałka i jego małżonki Jovanki Broz. Były one kwinte-

sencją wielu wzorców, w tym znajdującego swe źródło w ludowości stylu narodowego. Ale, jak zauważyła, czerpanie przez kreatorów z modelu etnicznego wynikało z wymogów demonstrowania elementów odrębności kulturowej w ruchu państw niezaangażowanych. Skutkiem łączenia pierwiastków folkloru z przepychem było zbliżanie się w stronę kiczu, który zasadzał się na zaściankowym kolektywizmie społecznej egzaltacji i wytwarzaniu „kultury kłamstwa” zauważanej także przez Dubravkę Ugrešić. W przejawy kultu Tity i kreację procesu jego ubóstwienia przy tworzeniu mityczno-religijnej wizji władcy wpisywały się nie tylko stroje, ale również wydawnictwa ze fotografiami marszałka i jego małżonki. Ich wizerunek w sytuacjach rodzinnych domowego wnętrza zaprezentowany w albumie chorwackiego fotografa Ivo Eterovicia tworzył ocieplony obraz przywódcy, odpowiadając na potoczne wyobrażenia o życiu prywatnym rządzących. Wizje te uzupełniały również rezydencje zajmowane przez Titę. Badaczka wskazała więc także miejsca, które nieodłącznie powiązane były z marszałkiem, a stanowiły je nie tylko jego letnia rezydencja na Brioni, ale zlokalizowany w Bośni i Hercegowinie bunkier czy Muzeum 25 Maja, które było darem narodu dla przywódcy z okazji 70. rocznicy jego urodzin.

Autorka analizując artystyczne konceptualizacje wizerunku Josipa Broza Tity wychwyciła moment załamywania się jego kultu – dostrzegła go w słabnięciu kulturotwórczej i konsolidacyjnej siły mitu rewolucyjno-partyzanckiego. Opierając się na bogactwie zgromadzonego materiału odnalazła początki blasfemii, która zarysowała się w następstwie rewolty 1968 roku, kryzysu ekonomicznego oraz generacyjnego i medialnego zróżnicowania, a obraz artystyczny stawał się przestrzenią ideologiczno-intelektualnego eksperymentu. Interpretacja nowych trendów w sztuce wraz z pojawieniem się politycznego performansu w swoim kontekście figuratywnym, prowadziła do rozwoju ikonoklazmu, który uderzał w moc wizerunków zamienionych w fetysze masowej wyobraźni. Niektóre z artystycznych aktywności stawały się wyrazem zdecydowanego krytycyzmu wobec istniejącego systemu i samego marszałka. Takie nie mogły wybrzmieć w przestrzeni jugosłowiańskiej i dlatego podlegały ostrej cenzurze. Autorka zaprezentowała bogaty materiał ujmujący dzieła niepoprawne z punktu widzenia ideologii i kreowanego idealistycznego obrazu przywódcy. Wśród nich znamienym wydaje się przypadek twórczości Miodraga Mici Popovicia, którą przez lata spowijała cisza, a wystawy swoich prac doczekał się dopiero w roku 2013 w 90. rocznicę swoich urodzin. Zjawisko ikonograficznego i medialnego uwieczniania przywódcy w obrazie niesło za sobą konieczność prawnego usankcjonowania sposobów traktowania jego wizerunku. Porządkowała je dopiero ustawa z 1977 roku odnosząca się do zastosowania podobizny w trybie jego publicznego eksponowania, w której przewidziano kary pieniężne za łamanie przepisów. Na prawne sankcje nakładał się początek procesu detitiozacji w 1974 roku oraz zarys kryzysu form przedstawieniowych pogłębiany po jego śmierci w 1980 roku. To zaś skutkowało w 1984 roku nowymi przepisami z nakazem umieszczania portretów Tity jako znaku integralności państwa. Na mocy regulacji prawnych utrzymano nie tylko sankcje pieniężne, ale wprowadzono także karę więzienia.

Pochylając się nad przeszłością związaną z propagandową siłą kultu Tity i reprezentowanego przez niego aparatu państwa badaczka nie uniknęła teraźniejszości. W szerokim kontekście społeczno-politycznym opisała poszczególne etapy nekrografii marszałka – od upamiętniania i gloryfikacji, poprzez demitologizację i deprecjację do remitologizacji. Ukazała więc nie tylko sam proces kreacji kultu Tity, ale i jego konsekwencje współcześnie. Magdalena Bogusławska gromadząc wszelkie artefakty, świadczące o znaczeniu sztuki w kreowaniu propagandowego obrazu władcy dokonała całościowej analizy zjawiska w odniesieniu do wszystkich przestrzeni narodowych byłej Jugosławii. Koncentrując się na niepodejmowanym do tej pory w analizach badawczych znaczeniu sztuki w kształtowaniu wizji przywódcy jugosłowiańskiego państwa w jej kontekście społecznym, politycznym i kulturowym, odsłoniła kulisy uprawianej propagandy. Dzięki temu jej monografia wpisuje się do nurtu rozpraw opisujących zjawiska do tej pory skrywane i przemilczane¹.

¹ Zob. m.in.: K. Taczyńska, *Dowcip trwający dwa i pół roku. Obraz Nagiej Wyspy w serbskim dyskursie literackim i historycznym końca XX i początku XXI wieku*, DiG, Warszawa 2016 oraz materiały istotne w kontekście dopełniającym badaczy z byłej Jugosławii, który ukazał się pierwotnie w języku angielskim *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ed. Dejan Djokić, University of Wisconsin Press 2003. Zob. też: *Југословенство. Историји за прагаднaтa идеја 1918–1992*, ред. Д. Ђокиќ, Скопје 2015.